

УДК [94 (477.54-058.12)]: 069.017 "18/19"

С. І. Щербак

САДИБНІ ХУДОЖНІ КОЛЕКЦІЇ В ДВОРЯНСЬКИХ РОДИНАХ ХАРКІВЩИНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ВИД ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ДОЗВІЛЛЯ

У статті досліджуються садибні художні колекції, які зберігались у дворянських родинах Харківської губернії у ХІХ – на початку ХХ ст. У роботі акцентується увага на їхню роль у духовному розвитку дворян та формуванні інтелектуальних та естетичних уподобань еліти. Вивчається роль сімейних та царських портретів не лише як частини інтер'єру садиби, але їхнього впливу на психологічний стан дворянина. У статті аналізуються, які жанри живописного мистецтва та автори були поширені у художніх колекціях харківської еліти.

Ключові слова: інтелектуальне дозвілля, дворянська садиба, художні колекції, Харків, дворянство.

Цілісне дослідження інтелектуального дозвілля провінційного дворянства не можливе без ознайомлення з його естетично-художніми вподобаннями, оскільки мистецька обізнаність є складовою духовного розвитку кожної людини, в тому числі, в проведенні власного дозвілля. Це є важливою деталлю у дослідженні історико-культурного розвитку в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. У вивченні повсякдення дворянства важливу роль має внутрішній світ, переживання та емоційне сприйняття прекрасного, що допомагає формувати цілісний образ еліти.

Історіографія даного питання представлена незначною кількістю робіт. Харківські вчені та краєзнавці, починаючи з кінця ХІХ ст., презентували свої концепції, а саме: фотограф Г. Лукомський [2], історики М. Ф. Сумцов [7] та М. Тихий [8]. Висвітлення тематики садибних художніх колекцій знайшло своє відображення у дослідженнях краєзнавця-аматора П. Губського [1], журналістки Н. Могилевської [2], науковців А. Парамонова [4] та С. Побожого [6]. У своїх працях автори систематизували розрізнені факти щодо історії та наповнення художніх колекцій як частини дворянської садибної культури Харківщини у ХІХ – початку ХХ ст.

Мета статті – показати зміст садибних художніх колекцій дворянських родин Харківщини як вид інтелектуального дозвілля.

Дворянські садиби, що були архітектурними пам'ятками у ХІХ – на початку ХХ ст., несли в собі не лише архітектурне, але й мистецьке значення. Їхні власники, особливо найбагатші поміщики, дбали про влаштування внутрішніх інтер'єрів. Житлові приміщення прикрашали картини, функції яких мали не лише побутовий, але й естетичний характер. На території Харківщини поширення такого виду інтелектуального дозвілля розпочалось у другій половині ХVІІІ ст., з розгортанням розбудови дворянських садиб [2, с.33]. Обов'язковою складовою художніх садибних колекцій була наявність родинних портретів поміщиків. Більшість художників даних портретів були невідомі, проте наявність у дворянській садибі високохудожніх творів свідчила про давню історію роду заможних поміщиків [2, с.35]. Наприклад, в церквах поміщицьких садиб були усипальниці декількох поколінь родини, в яких могли знаходитись скульптурні зображення, що є перспективним напрямком дослідження для істориків.

У садибах представників харківського дворянства знаходились різні за обсягом і художньою цінністю колекції родинних портретів. Наприклад, у садибі Михайлівка Лебединського повіту, останнім власником якої був на початку ХХ ст. граф О. В. Капніст, знаходилась картинна галерея, у якій були портрети представників багатьох поколінь родини Капністів: Іваненків, Полуботків, Коробовських, а також портрети гетьмана Д. Апостола. Ці портрети були виконані у стилі класицизму та оформлені в рамках [5, с.62].

Портрети прашурів знаходились і в художній колекції родини Квіток. Племінник відомого письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, В. А. Квітка, мав портретні зображення своїх предків. У його колекції знаходився "Портрет Ф. І. Квітки", роботи відомого художника-портретиста В. Л. Боровиковського, датований 1794 р. [5, с.63]. На цій картині був зображений дід колекціонера, який був одним з відомих козацьких полковників того часу.

Ще одна цікава художня колекція знаходилась у садибі Должик Харківського повіту. Вона належала на кінець ХІХ – початок ХХ ст. князю С. Д. Голіцину, який був нащадком харківських дворян Донців, Щербиніних та Крапоткіних [9, с.54]. До її складу входили картини українських художників та портрет князя Крапоткіна, який у середині ХVІІІ ст. володів Должигом [9, с.55]. Родинні портрети Голіциних та їхніх прашурів знаходились у одному з залів садиби і були оформлені в чорних рамках [9, с.56]. Таким чином, можна сказати, що спеціально для родинних портретів виділялось спеціальне приміщення.

Таке ж знайомство з історією дворянського роду, який мав старовинне походження, ми спостерігаємо у родині дворянина Богодухівського повіту М. Ф. Кованька. У садибі в селі Матвіївка власник мав художню колекцію. До неї входили зображення А. М. Кованько, яка була за дівочтвом Лесницька, портрет засновника садиби – полковника Осипова, зображений у козацькій уніформі та плащі, підбитому горностаєм. Цими деталями можна сказати, що родина Кованьків усвідомлювала своє козацьке минуле, певним чином, трансформувавши це через мистецькі твори. Портретні колекції були поширені у іншій дворянській садибі, Старий Мерчик, яка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. належала князям Духовським, у яких зберігались портрети Лужиної та княгині Голіциної. Автор цих картин був невідомий. Наявність такого жанру портретів у

садибі була свідченням того, що власники мали знатне походження. До колекції Г. О. Задонської у селі Сніжкове Валківського повіту входили, серед інших, портрет О. В. Кір'якової, який мав типовий для XIX ст. художній образ невідомої жінки у шляпі-чепці, а також автопортрет мадемуазель Прер, який був оформлений в овальній рамі. Слід сказати, що для розміщення портретів у садибі Г. О. Задонської був влаштований спеціальний кабінет. Тому, зібрання портретів було основою для формування художніх колекцій.

Отже, пошана до історичного минулого, передача із покоління до покоління родинної пам'яті свідчило про формування особливого виду інтелектуального дозвілля, який потім трансформувався у специфічну рису ментальності дворянського стану. Збирання родинних портретів та створення спеціальних меморіальних кімнат свідчило про прагнення дворянства обґрунтувати своє історичне походження, самоідентифікуватися, прищепити й передати своїм нащадкам таку форму родинної меморіалізації.

Окрім родинних портретів, поміщицькі родини виділяли місця для розташування портретів російських монархів. Це було не лише дотриманням художнього смаку, але й демонстрацією вірності монарху через портретне зображення [9, с.55]. Так, наприклад, у вищезгаданій садибі С. Д. Голіцина в селі Должик, у блакитній гостьовій кімнаті знаходились портрети імператора Павла I та його дружини, імператриці Марії Федорівни, роботи відомого французького портретиста Рослена [9, с.55].

Крім родинних та царських портретів, основну долю колекцій садибної художньої культури харківського дворянства складали роботи європейських художників періоду Відродження та епохи XVII-XVIII ст., а також російських та українських портретистів та живописців [5, с.62]. Із робіт європейських митців у художніх колекціях харківського дворянства здебільшого були представлені твори італійського та голландського живопису [5, с.62]. Картини голландських та італійських художників знаходились в колекціях графів Капністів, серед них були роботи невідомих художників. Усього наприкінці XIX ст. у садибі Михайлівка знаходилося 15 картин, які розташовувались в найбільших її залах та гостьових кімнатах. Це були копії роботи П. Рубенса "Пророк Ілля", а також представники італійської школи XVII-XVIII ст. – Біббон, Паніні, Тварді, Веронезе [9, с. 51]. Роботи голландських митців знаходились у маєтку Кекино, що належав В. Д. фон Лоренц-Ебліну [9, с.51]. Його колекція складалася з картин, які були створені в період XVII ст. Італійський живопис та голландські картини знаходились в садибах: Боброве, яке належало родині Анненкових, Старій Водолазі – А. Д. Голіцина, у Графському – П. А. Гендрикова, у Низах – М. Д. Кондратьєва, у якого знаходились картини голландських та фламандських художників XVII – XVIII ст. [7, с.62].

Колекцію художніх творів також збирав Д. А. Донець-Захаржевський у садибі Бугаївка, яку йому прийшлося через відсутність грошей розпродавати своїм друзям, в тому числі В. Г. Белінському і М. Д. Раєвській-Івановій [2, с.143]. Видатна харківська художниця на основі цих придбань сформувала перші експозиції майбутнього міського художнього музею [2, с.143]. Більшість картин Донця-Захаржевського були втрачені під час пожежі садиби у 1856 р. [2, с.144]. Картинні галереї, в яких були роботи європейських і російських художників, мали у своїх садибах барон Г. П. Меллер-Закомельський у Кунях та О.М. Мартинов у селі Курулька Ізюмського повіту [2, с.144]. Також ми можемо спостерігати наявність картин західноєвропейських художників у колекції садиби Наталіївка, яка належала знаменитій родині Харитоненків у Краснокутському повіті. Картин налічувалось близько 60, і серед них були роботи К. Коро, Г. Робера, скульптора Мейсоньє [2, с.144]. Прізвища відомих митців свідчать про високий рівень художнього зібрання. Художні колекції також створювались меценатами для формування майбутніх музеїв у Харкові у XIX – на початку XX ст. Серед таких меценатів був один з представників харківського дворянства, випускник університету І. Вецький [6, с.64].

У період 1856 – 1890 рр. І. Вецький відсилав з Італії картини, авторство яких належало майстрам XVI – XVII ст. Художні твори були представлені болонською та флорентійською школами. Ці картини мали значний попит серед дворянських колекцій у XIX – на початку XX ст., і саме вони ставали найбільш відомими серед власників, а згодом і відвідувачів. Це пояснювалось тим, що високий мистецький рівень цих картин добре цінувався серед її шанувальників художнього мистецтва [6, с.64]. Але не тільки творами західноєвропейського мистецтва не обмежувалась колекція І. Вецького. У колекції були присутні гравюри, фотографії, альбоми, книги з мистецтва. Згодом значна частина цієї колекції була передана до створеного у 1861 р. у Харківському університеті музею витончених мистецтв, у організації якого І. Вецький відіграв значну роль. Аналізуючи цей факт, слід сказати, що меценатська діяльність дворянства Харківщини, яка була направлена на збирання художніх колекцій, основою яких стали твори західноєвропейського мистецтва, згодом принесла позитивні результати, які стимулювали розвиток мистецтва у Харкові та перетворенню міста в один з його осередків.

Але, окрім представників голландської та італійської школи живопису, які стали основою майбутніх музейних колекцій, садибні художні колекції були представлені і роботами російських та українських художників. Це був значний крок до розвитку національного мистецтва, що вже виявлялось у придбанні елітою картин своїх співвітчизників. Наприклад, у колекціях вищезгаданого В. А. Квітки у садибі Основа були роботи художника І. Айвазовського, який перебував у Харкові та писав картини [5, с.63]. Окрім них, як писала М. Д. Раєвська-Іванова, у колекції Квіток були картини європейських художників початку XIX ст., здебільшого представлені італійцями: картини "Венера" та "Фантазія" невідомих художників [5, с.63].

Роботи російських художників були в колекції родини Анненкових. Усього у художній колекції цієї родини було декілька картин, які намальовані співвітчизниками, а саме: "Портрет В. І. Анненкової" невідомого художника, хоча мистецтвознавці були впевнені, що цю роботу виконав К.П. Брюллов, який був особисто знайомим зі своєю музою [5, с.64]. Також до їхньої колекції входило декілька графічних зображень невідомих художників, а також та акварель Н. Каразіна "Постройка Закаспийской железной дороги" [5, с.64].

Таким чином, ми спостерігаємо поширення російського живопису у колекціях дворянських родин, відбувається підтримка національного мистецтва зі сторони еліти. Слід сказати, що деякі дворянські родини Харківської губернії були особисто знайомі з відомими російськими художниками. Так, наприкінці XIX ст. у Наталіївці відомий меценат та промисловець П. І. Харитоненко був знайомим з К. Петровим-Водкіним, [5, с.65].

Крім цього, П. І. Харитоненко цікавився давньоруським іконописом і він зберігав ці колекції в Сумах, і зараз знаходяться в художньому музеї міста [5, с.65]. Зацікавленість відомого мецената давньоруським мистецтвом була не випадковою, і в причину цього був інтерес до історії Русі та повернення до елементів культури та побуту тогочасного періоду. Окрім того, у Наталіївській садибі знаходилась значна кількість колекцій представників російського мистецтва. Серед них були "Невідома" І. Крамського, роботи В. Сурикова, М. Нестерова, В. Верещагіна, Ф. Малявіна, І. Айвазовського та інших. Це було свідченням не лише особистого знайомства П. І. Харитоненка з митцями, але й характеризувало його високу мистецьку обізнаність.

У колекції були і твори українських митців. Це малюнки відомого українського поета Т. Г. Шевченка, а також харків'янина С. Васильківського. Знову ми бачимо свідчення поширення творів національного мистецтва серед представників провінційного дворянства та інтелігенції. Тому, можна сказати, що серед приватних колекцій харківського дворянства була поширена значна кількість творів українських і російських художників, частина представників яких була їхніми сучасниками та мали особисті знайомства з ними.

Саме особисті знайомства були підставою для запрошення відомих художників для служби у дворянських садибах. На початку 1880-х рр. власник садиби Шарівка Л. Кеніг запросив відомого митця М. Врубеля [2, с. 88]. У коло його обов'язків входило малювання картин та портретів для оздоблення внутрішнього інтер'єру. Для художника така робота приносила значний матеріальний прибуток, проте вона обмежувала його творчі можливості, і все залежало від бажань власника. Тому, такий вид діяльності тривав серед талановитих художників недовго.

Слід сказати, що колекції європейського та російського живопису, інколи ставали першими експозиціями музеїв, які розташовувались у дворянських садибах. Так, у садибі Мерчик, яка належала князям Шидловським, а потім поміщикам Духовським, був створений музей, який складався з колекції її попередніх власників [5, с.64].

Велика кількість зібраних картин у дворянських родинх вплинула на організацію художнього музею наприкінці XIX ст. Більшість живописних робіт знаходилась у музеї красном мистецтва при Харківському університеті, в заснуванні якого допомогли колекції картин В. Н. Каразіна [8, с.25]. Саме в 1804 р. він придбав близько 2477 графічних робіт, які стали основою експозицій університетського музею [8, с.25]. Ці картини В. Н. Каразін придбав у німецького вченого та колекціонера – Ф. Аделунга. Він був зацікавлений живописом та гравюрами. Проводячи експертизу під час купівлі цих картин В. Н. Каразіним, фахівці з Академії мистецтв в Санкт-Петербурзі зауважили, що більшість живописних робіт дійсно мають високий художній рівень, а їхній власник добре на них розуміється. Оцінили ці картини у суму більше 5 тисяч рублів, що для початку XIX ст. було немалою сумою [8, с.26]. Проте ці покупки для самого В. Н. Каразіна завершилися тим, що його відсторонили від підготовки до відкриття Харківського університету, пояснюючи тим, що на закупівлю цієї колекції було витрачено багато грошей [8, с.26]. Але сподівання громадського діяча були не марними: саме ці картини і увійшли у перший експозиційний матеріал музею університету.

Не останню роль у формуванні художньої колекції музею відіграли і живописні роботи М. Ф. Алфьорова. Поміщик та друг А. А. Паліцина, член "Попівської академії", на дозвіллі малював пейзажі, поповнюючи власну колекцію живописних робіт. Серед його робіт був цікавий малюнок, який зображував пам'ятник на березі озера у лісній місцевості при місячному сяйві [4, с.63]. Крім власних живописних робіт, М. Ф. Алфьоров мав художню колекцію, яка складалась з 421 акварелі та малюнків минулих століть, 64 назви різних художніх видань, 100 назв книг, які стосувались історії живопису та гравюри, їхні збірники. Всю художню спадщину передав до музею мистецтва Харківського університету у 1872 р. син М. Ф. Алфьорова, А. М. Алфьоров, і була гідно оцінена в 14 тисяч талерів [4, с.63].

Слід сказати, що серед представників еліти Харківщини знаходились талановиті художники, чие мистецьке дозвілля згодом переросло у професійну діяльність. Серед таких представників був родич відомого громадського діяча, засновника Харківського університету В. Н. Каразіна, М. М. Каразін.

До його живописної спадщини належало близько 4 тисяч малюнків і акварелей, близько сотні картин (з них семеро – це великі полотна), а також ілюстрації до декількох десятків книг, серед них твори Ф. М. Достоєвського, О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, Л. М. Толстого. Така значна кількість художньої спадщини свідчила про великий мистецький талант М. М. Каразіна, який виріс у Богодухівському повіті [3, с.41]. Серед тематики картин М. М. Каразіна були поширені сцени природи, селянського життя, з-поміж яких присутні моменти повсякденного життя, наприклад, такі як вечеря.

Але М. М. Каразін не тільки обмежувався живописом. Він був першим художником в Україні та Російській імперії, хто створив перші поштові листівки. Досліджуючи листівки, ми можемо побачити, що це сюжети, які були присутні у його живописній творчості – природа, селянське життя. Збереглась велика кількість поштових листівок, чие авторство належало М. М. Каразіну. Це "Вечірня зоря", "Ранковий туман", "Перед дощем", "Оранка", "Жнива", "Косовиця" [3, с.44]. Слід сказати, що ці листівки мають велику художню цінність, і мистецькі зображення визначались світоглядними уподобаннями автора. Тому, можна сказати, що художньо-мистецькі захоплення М. М. Каразіна певним чином не лише впливала на розвиток мистецтва, але й встановлювала своєрідний контакт між містом та селом.

Але не тільки М. М. Каразін, як представник дворянства Харківщини, залишив по собі значну мистецьку спадщину. У пореформений період, у 70-ті рр. XIX ст. творив художник, дворянин за походженням, В. Д. Вучичевич. Він змалечку займався на дозвіллі малюванням та закінчив художнє училище у Харкові [3, с.25]. Як ми далі бачимо, що мистецьке дозвілля переросло у професію, і В. Д. Вучичевич був учасником “Товариства пересувних виставок”, які були відомі у Російській імперії наприкінці XIX ст., в якому приймали участь і харківські художники. Аналізуючи цей момент, ми можемо сказати, що захоплення на дозвіллі мистецтвом серед представників дворянства Харківщини певним чином перетворювалась у професію, що в свою чергу, мало позитивний вплив на розвиток мистецтва у місті на межі XIX – XX ст.

Таким чином, колекціонування, як вид інтелектуального дозвілля сприяло розвитку важливих духовних потреб дворянського стану, таких як самоусвідомлення та самовдосконалення, знайомство з історією подій, зображених на картинах, а також вивчення історії культури та мистецтва.

Джерела та література

1. Губський П. В. Сторінки історії. Старий Мерчик / П. В. Губський. – Х.: Кліо, 1995. – 648 с.
2. Лукомский Г. Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. Лукомский. – Петроград., 1917. – 220 с.
3. Могилевська Н. М. Легенди дворянського Богодухова [Текст]: іст.-краєзнав.нарис / Н. М. Могилевська. – Харків.: Майдан, 2016. – 143 с.
4. Парамонов А. Ф. Старинные усадьбы Изюмского уезда / А. Ф. Парамонов. –Х.: Харьк.частн.музей город.усадьбы, 2004. – 270 с.
5. Письма Г. Ф. Квитки к А. А. Краевскому // Киевская старина. – 1893. –№ 11-12. – С.213-222, 376-384.
6. Побожий С. И. Усадебные и частные художественные коллекции Слобожанщины XVIII-XX вв. / С. И. Побожий.// Усадьбы Харьковской губернии: сохранение и перспективы использования: [сб. тезисов и доклад. междунар.конф.] – Х.: ИД Райдер, 2003. – С.62-66.
7. Сумцов Н. Ф. Слободско-украинское дворянство в произведениях Г.Ф. Квитки / Н. Ф. Сумцов. // Киевская старина. – 1884. – № 6. – С.201-209.
8. Тихий Н. Кручик теперь / Н. Тихий. –Х., 1907. – 14 с.
9. Усадьбы Малороссии / [под редакцией В. С. Шиловой]. – СПб., 2011. – 236 с.

Shcherbak S. Art's collections at noble families in Kharkiv region in XIXth – beginning of XXth century as a kind of leisure time.

The art's collection at noble families in Kharkiv province during XIXth – early XXth century is studied. The art's role of moral development of nobility and foundation of their intellectual and esthetic interests is discussed. The artists and their pictures, which were represented at noble mansions, are analyzed. The noble's art interests is explored. The role of the family and tsar's portraits not only part of mansion's interior, but the psychological state of a nobleman's is studied. The difference genres of painter's art and the authors are analyzed in the article.

Key words: the leisure time, a noble mansion, art's collections, Kharkiv, nobles.